

fait référence aux travaux du géographe A. Bouhier sur les complexes agraires en Galicie, qui révèle une grande diversité de systèmes et d'organisations villageoises, et de l'historien I. Dubert sur la famille galicienne. La répartition de ces complexes correspond bien plus au détail des aires de la carte dialectale de Fernandez Rei (*op. cit.*) qu'à notre grille, ce qui n'est pas étonnant, dans la mesure où les systèmes agraires sont le support de réseaux de dépendances et de relations locales. Les travaux de I. Dubert font apparaître une aire centre-orientale de forte densité et complexité au XVIIIe siècle (carte 3 et 4, p. 127), qui correspond à l'intersection entre les aires A, B, C et D de notre grille. Ce corrélat potentiel est intéressant, puisqu'il conduit à se demander si une complexité des réseaux familiaux n'est pas un facteur susceptible de conforter les carrefours dialectaux la réticularité complexe favorisant la distribution au cordeau des grammaires et des systèmes phonologiques.

Il est impossible, dans les limites de cette recension, d'entrer dans le détail – pourtant captivant – des études monographiques, comme celle de Boullón Agrelo sur anthroponymie et territoire (pp. 235-255), ou celle coordonnée par A. Santamarina sur les phénomènes de longue durée du thésaurus galicien (pp. 257-307).

Nous avons voulu insister dans ce compte-rendu, sur les apports théoriques de cet ouvrage collectif. Les géographes parlent depuis les années 1960 de l'émergence d'une «nouvelle géographie», née aux Etats-Unis, d'où elle s'est ensuite diffusée en Europe, parallèlement à la «nouvelle histoire», qui s'est exportée, quant à elle, d'Europe vers l'Amérique. Les deux approches qui ont circulé de part et d'autre de l'Atlantique – «nouvelle géographie» et «nouvelle histoire» – ont en commun de porter l'accent sur les phénomènes économiques, sur la granularité des analyses du tissu spatial et des cycles, ainsi que la recherche de principes universels de structuration de l'espace et du temps humanisés. De nombreux indices d'une «nouvelle dialectologie» sont apparus durant la même période de l'après-guerre la constitution de la dialectométrie en un paradigme puissant

de dialectologie quantitative, autour des travaux de Jean Séguy puis de Hans Goebel, la dialectologie structurale de Uriel Weinreich, la sociolinguistique co-variationniste de William Labov et Peter Trudgill, la sociolinguistique des réseaux de Lesley Milroy, la macro-dialectologie autour de grands atlas comme l'*ALE*, avec les orientations interdisciplinaires de Mario Alinei vers la recherche de nouveaux horizons interprétatifs de la diversité linguistique européenne, etc., mais sans qu'on puisse parler pour autant d'un paradigme unitaire, qui reste à créer. La synergie interdisciplinaire entre géographie humaine et géolinguistique reste encore à l'état embryonnaire. Cet ouvrage, qui n'affiche pourtant pas explicitement de prétention théorique de cette envergure, pourrait toutefois s'avérer une contribution précieuse à l'émergence d'une «nouvelle géolinguistique», entendue précisément comme une synergie entre géographie humaine et géolinguistique. Une fois de plus, les humanités occidentales devront une contribution importante en géographie et en histoire (en géohistoire et géolinguistique, en somme) à une région située sur la façade atlantique (la Galice), le *Mare Nostrum* de la mondialisation du XXIe siècle.

¹ Cf. http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/3e/Galician_linguistic_areas.png

Jean Léo Léonard

BASCUAS, EDELMIRO (2006): *HIDRONIMIA Y LÉXICO DE ORIGEN PALEOEUROPEO EN GALICIA*. SADA – A CORUÑA: EDICIÓN DO CASTRO, 424 PP.

Logo de *Estudios de hidronimia paleoeuropea gallega*, publicado en 2002 como anexo de *Verba*, ademais doutros traballos breves aparecidos en revistas especializadas, Edelmiro Bascuas achéganos con este volume unha nova contribución ao estudo do substrato prelatino de Galicia. Aínda que o título do libro precedente só facía referencia explícita á hidronimia, tanto naquel coma

neste complementase a análise etimolóxica dos hidrónimos coa de numerosas voces do léxico común galego que poden atribuírse ao mesmo substrato. Xa se advirte nos títulos que o autor considera *paleoeuropeos* esa hidronimia e ese léxico. É o termo con que vén traducíndose o alemán *alteuropäisch*, acuñado por H. Krahe para denominar o estrato lingüístico que deu orixe a moitos hidrónimos de Europa que, atendendo ás súas raíces e á súa morfoloxía, poderían considerarse indoeuropeos, pero que, por diferentes razóns, sobre todo fonéticas, e tamén pola distribución xeográfica, non poden adscribirse a ningunha lingua ou grupo de linguas segundo os parámetros convencionais do modelo indoeuropeo.

A toponimia de Galicia ofrece excelente material para os estudos de paleolingüística. É un territorio lingüisticamente conservador, como corresponde á situación periférica, e aínda que tanto a súa lingua coma a súa toponimia son esencialmente neolatinas, conservan un elevado número de elementos de substrato. A isto debemos engadir dous factores singulares. O primeiro é unha altísima densidade toponímica, favorecida pola orografía irregular e a dispersión da poboación; unha densidade que afecta igualmente á hidronimia da nosa extensa rede fluvial: o *país dos mil ríos*, que dixera Cunqueiro. Como é sabido, a hidronimia constitúe un ámbito especialmente conservador. O segundo factor é a existencia dunha abundante documentación escrita, especialmente a partir do século IX, que axuda a camiñar con paso firme na reconstrución das formas orixinarias dos topónimos.

Os estudos de toponimia galega contan cunha sólida tradición desde os pioneiros traballos de Sarmiento, no século XVIII. Grazas á obra de investigadores como Menéndez Pidal, Moralejo Lasso, Joseph M. Piel, Dieter Kremer, J. Corominas, A. Santamarina, E. Rivas, etc., os topónimos galegos de orixe latina ou latino-romance, e con eles os formados a partir da antroponimia medieval de orixe xermánica, son en xeral ben coñecidos. A toponimia prelatina, non obstante, aínda que dispuña de importantes estudos específicos (v.g. os dedicados por Menéndez Pidal, Moralejo Lasso e outros ás formas toponími-

cas cun segundo elemento *-bre*, incontestablemente relacionado co celta *-briga*) só se vira iluminada indirectamente en obras de conxunto dedicadas á toponomástica hispánica ou europea en xeral (Pidal, Tovar, Aebischer, Corominas, Hubschmid, Krahe, De Hoz, Albertos, Villar, Prósper...) e seguía a ser un campo escuro ou con grandes áreas de sombra, cando non unha especie de saco sen fondo onde se deixaba todo o que non atopaba explicación coherente no ámbito do latín ou dos estratos posteriores. A situación comezou a mudar radicalmente na última década mercé a investigadores galegos como Moralejo Álvarez, Edelmiro Bascuas ou Carlos Búa, que desde perspectivas teóricas próximas á indoeuropeística de Villar, Krahe ou Untermann, combinan o rigor metodolóxico co coñecemento da lingua galega e da documentación antiga e medieval de Galicia.

Bascuas clasifica os hidrónimos atendendo á raíz indoeuropea con que os vincula, noonsel dos traballos de Krahe e De Hoz, empregando como principal referente para a identificación das raíces o dicionario de Pokorny (1994³)¹. No libro de 2002 ocupárase das raíces **ER-* 'moverse', **AP-* 'auga, río', **AM-* 'leito do río, canle', **WEGW* 'húmido', **UPS* 'alto', **EL-* 'fluír' e **G^WER* 'tragar'. Esta obra de 2006 mantén a mesma disposición: o primeiro capítulo trata das formas emparentadas coa raíz **TĀ-* 'derreter, fluír', o segundo con **TEU-* 'inchar', o terceiro con **TER* 'fregar, atravesar' e o cuarto con **NEIG^W* 'lavar'. Cada capítulo divídese en seccións que se ocupan dos sufixos, alongamentos e derivacións que dan lugar a distintas estruturas morfolóxicas nas series de hidrónimos ou no léxico común relacionado etimoloxicamente con eles, seguindo criterios de coherencia morfolóxica e semántica.

O resultado é un estudo minucioso de varios centenaes de hidrónimos e apelativos, parte deles estudados por primeira vez e en moitos outros casos sometendo a atenta e erudita revisión as propostas etimolóxicas precedentes, todo con estrito rigor metodolóxico, preciso manexo de fontes antigas e medievais, oportunas referencias a formas toponímicas e léxicas doutras áreas lingüísticas e unha sabia prudencia que leva ao

autor a insistir na condición hipotética de moitas das súas formulacións.

O capítulo primeiro, dedicado á raíz hidrónica indoeuropea *TĀ, divídese en tres grandes seccións, segundo a vogal radical sexa un *a*, sexa unha vogal palatal ou sexa unha velar. A primeira sección comeza co grupo de formas que remontan a unha base *tam-*, resultante dunha derivación desa raíz *TĀ mediante un sufixo *-mo*: topónimos *Tambre, Támeiga, Tamuxe, Tameirón, Tamallancos, Tamaio...*, e apelativos como *tama, tamo, támara, tamargo*, etc. Nun segundo grupo trata as formas con alongamento en consoante velar: topónimos *Tagus (Tejo, Tajo, Texo), Tago, Toubes, Temes, Teis, Tis, Taibo*, apelativos como *taña* e algúns antropónimos como *Taginus, Taganus* e semellantes, rexistrados na epigrafía da Hispania occidental e que nalgúns casos sobreviviron ata a idade media. Nun terceiro grupo inclúe as formacións con sufixo *-lo-* como os topónimos *Teo (Talegio* na documentación medieval), *Trobe (Talobre), Tállara, Tallón, Tallós...* Nun cuarto grupo inclúe formas con sufixo *-no-* que dan lugar a topónimos como *Tambo* e *Tenlo* e nun quinto os que responden a un alongamento con consoante labial (*Tabeaio, Tabeirós, Tavilo, Taborda, Tabagón, Taboexa...*). Na segunda sección, correspondente a formacións con vogal radical palatal, ocúpase de formas hidrónicas como *Tembra, Tea (Tena* na documentación medieval), *Tiela, Tineo, Tieira, Teáns, Tinde, Tioira, Telva, Tebra* ou o etnónimo dos *Tiburos* (de onde *Trives*). Na sección correspondente a formas con vogal radical velar estuda topónimos como *Tuñas, Toxa, Toar, Tiobre (Toiobre* na documentación), *Tuño, Tomiño, Toques, Túa* e *Tuela, Tui...* e apelativos como *toca* ou *toxo*.

O capítulo segundo dedícase á raíz indoeuropea *TEU 'inchar', algunhas de cuxas formas poden confluír ou confundirse coas derivadas da raíz tratada no primeiro capítulo. Aquí ocúpase de apelativos e topónimos como *tol, tola, tolo, tulla, tolda, touza, touca, touciño, tocón, túzaro, toscó, tocho, tornoce-lo, aturuxar, aturar, atorar, entalar, tormo, turrar, tirizó, chuca, chosco, Tolda* e *Toldaos* (no cal contradí a etimoloxía comunmente aceptada que o vén considerando orixina-

do nun asentamento de *toletanos*), *Tolosa, Toledo, Turza*, etc. Á mesma raíz pertencen tamén as formacións que remontan a unha base *TAUR- / *TUR-, de valor oronímico, que son tratadas nunha sección específica, onde se estuda a etimoloxía de topónimos como *Touro, Tourón, Touriñán, Toro, Torcela* ou o teónimo galaico *Torolo*.

O capítulo terceiro trata das formacións pertencentes á raíz *TER 'frotar, atravesar': topónimos *Tera, Tarás, Tarouca, Taragoña, Taraza, Tarascón, Treilán, Tarna, Tarañeira, Tarendo, Taramancos, Trado, Tor, Turío, Torea, Toralla, Tórdea, Tordoia*, o *Turoqua* dos itinerarios (que algúns identifican coa actual Pontevedra), *Turnes, Turonio, Traba, Trabanca, Trabazo...* e apelativos como *traza, trilla, tarugo, tarouco, tranca, trangallo, tarabelo*, etc.

No capítulo cuarto, moito máis breve ca os anteriores, ocúpase dos derivados da raíz indoeuropea *NEIG^w 'lavar'. Céntrase principalmente no nome de *Noia (Nóega, Noiga* nas fontes clásicas) e algúns topónimos emparentados (*Noalla, Noal, Nois...*).

Completan o traballo dous índices, un morfolóxico e fonético e outro toponímico e léxico. Vai precedido dun prólogo de Antón Santamarina que sitúa a obra de Bascuas no contexto da indoeuropeística e nos estudos da toponimia prelatina de Galicia e salienta as peculiaridades deste campo da lingüística.

A importancia deste libro de Bascuas para o coñecemento da nosa prehistoria lingüística é enorme. Independentemente das hipóteses etimolóxicas que se formulan, xa é altamente valioso só pola propia identificación de series léxicas e dos mecanismos morfolóxicos de derivación presentes na toponimia e no léxico estudados. E tamén o é pola achega pormenorizada da documentación histórica coas formas con que se rexistra cada un dos topónimos. Ás veces pode parecernos ousada a fiabilidade que o autor lle concede a unha única atestación, cando sabemos que na escrita medieval non só se practicaban falsas latinizacións, senón que moitas das lecturas dos paleógrafos son merecentes de sospeita; e en contadísimas ocasións temos que lamentar que o uso de fontes antigas e medievais non sexa

exhaustivo; por exemplo, a hipótese etimolóxica formulada para o topónimo *Taboexa* e algúñas das opinións expresadas nesa sección (§ 42.2) orientaríanse noutro sentido de ter en conta a forma *Taboleia* con que se rexistra na *Divisio Theodomiri*.

Teñen importancia así mesmo algunhas conclusión de carácter xeral que se tiran deste novo libro de Bascuas. Sen dúbida a principal é a relativa á proporción dun pretendido substrato preindoeuropeo ou non indoeuropeo na nosa lingua e nos nosos topónimos. Conforme se vai coñecendo mellor a toponimia prelatina de Galicia, grazas á obra de Bascuas e doutros autores mencionados, máis evidente resulta que case toda ela (ou sen case, podemos sospeitar) encaixa doadamente dentro do indoeuropeo.

No marco do modelo indoeuropeo tradicional, moitos hidrónimos e outras formas toponímicas ou léxicas son adscribíbles sen reparo ao celta. Non obstante, para outras moitas formas, esa adscripción bate con determinados obstáculos fonéticos, que segundo a teoría tradicional obrigan a consideralas formas correspondentes a unha primitiva indoeuropeización, anterior á segunda onda indoeuropea, que xa sería céltica ou celtizada. Ao tratar do topónimo *Noia* di Bascuas:

Dada la difusión de esta raíz en las lenguas célticas, es tentador ver en este grado pleno un arcaísmo morfológico del celta galaico, coincidente con el del latín. Pero, ante la ausencia del grado /o/ en celta, parece más acertado atribuirlo al anterior estrato paleoeuropeo (§ 143.2).

Ilustran así mesmo o seu criterio as explicacións que dá para o nome do pobo dos *praestamarci* (de onde o topónimo *Posmarcos* actual), incontestablemente célticos, segundo as fontes clásicas e a epigrafía, mais que teñen un P- inicial no seu nome, cando a ausencia do P- inicial é tradicionalmente considerado unha marca de celticidade. Bascuas non descoñece propostas “heréticas” coma as de Untermann (1985-1986: 70; 1992: 372, 381) (quen da por céltica a lingua das inscricións lusitanas, a pesar do seu P- inicial, e considera igualmente celta o prefixo deste mesmo etnónimo), pero prefire seguir o “común sentir”, e ante a desconfianza que puidese suscitar o feito de que, tratándose de

celtas, se atribúa o seu nome a unha lingua anterior, suxire varias posibilidades, partindo de que as dúas linguas (paleoeuropea e celta) houberon de convivir algún tempo trala colonización celta: ou ben a lingua dos celtas chegados a esa zona adoptou o prefixo dos seus veciños paleoeuropeos, ou ben xa recibían ese nome os primitivos poboadores e os celtas asumírono trala súa chegada, ou ben esa denominación non era a que os celtas *praestamarci* se daban a si mesmos, senón a que lles daban os seus veciños non celtas.

Desde perspectivas teóricas máis recentes, como a defendida por Mario Alinei e Francesco Benozzo (2006), que negan a tese invasionista indoeuropea e as cronoloxías que convencionalmente se lle atribuían para remontar ao paleolítico a presenza das linguas indoeuropeas nos seus respectivos territorios históricos, cualificando de protocéltico o substrato prelatino de Galicia, os traballos de Edelmiro Bascuas non perden interese e valor, pois proporcionan así mesmo unha información imprescindible para o coñecemento da prehistoria lingüística desta área, que deste xeito corrixe a carencia de fontes epigráficas antigas cos abundantes testemuños da toponimia e o léxico conservados. Na minuciosa análise etimolóxica con que Bascuas somete a hidronimia galega aos parámetros teóricos do marco indoeuropeo convencional, os puntos de fricción poden ser interpretados igualmente como indicios de deficiencias dese marco. Así, os obstáculos fonéticos en que se apoia para negar a etiqueta de céltico a tal ou cal topónimo, interpretados como arcaísmos célticos poderían constituir un punto de partida para a revisión da caracterización fonética do protocelta.

Son igualmente interesantes as conclusións a que chega o autor sobre o vocalismo da hidronimia de Galicia. Aínda que concorda en xeral coa caracterización que fai Francisco Villar (1995: 191 e ss.) da lingua dos hidrónimos europeos, na que advirte «la ausencia generalizada de la vocal /ø/, que aparece reemplazada por /ã/s², Bascuas demostra que en parte do territorio galego se rexistran hidrónimos igualmente paleoeuropeos que presentan /ø/ aberto etimolóxico, como confirman as fontes escritas e o resultado ditongado nas formas paralelas

do dominio lingüístico castelán. Bascuas explica formulando a hipótese de que o sistema paleoeuropeo sen vogal /ó/ sería o orixinario, e que os hidrónimos con esa vogal representarían unha innovación, idéntica á que tivo lugar, de xeito independente, nas linguas con cinco vogais (o latín, o grego, o celta...).

Os dous libros de Edelmiro Bascuas sobre hidronimia (2002 e 2006), aos que podemos sumar numerosos traballos breves aparecidos en publicacións periódicas, veñen a proxectar unha luz formidable sobre a toponimia e o léxico prelatinos do noroeste hispánico ao tempo que proporcionan valiosa información para o coñecemento da prehistoria lingüística de Europa.

¹ Bascuas cita o pola segunda edición (Bern-Stuttgart, 1989).

² O autor tamén contradí a opinión de Villar sobre o vocalismo prerromano en E. Bascuas. (2002).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Alinei, Mario / Francesco Benozzo [2006]: "Alcuni aspetti della Teoria della Continuità Paleolitica applicata all'area gallega", *Actas do II Congreso Internacional de Onomástica Galega* (Pontevedra, 19-21 de outubro de 2006) (no prelo), (<http://www.continuitas.com>).

Bascuas, Edelmiro (2002): *Estudios de hidronimia paleoeuropea gallega*. Santiago de Compostela: usc (Anexo 51 de *Verba*).

Pokorny, Julius (1994³): *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, 2 vols. Tübingen - Basel: Francke.

Untermann, Jürgen (1985-1986): "Lusitanisch, Keltiberisch, Keltisch", *Veleia* 2-3, 57-76 (número dedicado a *Studia Paleohispanica*). *Actas del IV Coloquio sobre lenguas y culturas paleohispánicas* [Vitoria - Gasteiz, 6-10 maio 1985], editado por J. Gorrochategui / J. L. Melena / J. Santos.

Untermann, Jürgen (1992): "Anotaciones al estudio de las lenguas prerromanas del Noroeste de la Península Ibérica (1)", en *Galia: da romanidade á xermanización* (*Actas do encontro científico en homenaxe a Fermín Bouza Brey*). Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego, 367-397.

Villar Liébana, Francisco (1995): *Estudios de celtibérico y de toponimia prerromana*, Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.

BUGARÍN LÓPEZ, Mª XESÚS (2007): O GALEGO FUNDAMENTAL: DICCIONARIO DE FRECUENCIAS. A CORUÑA: FUNDACIÓN PEDRO BARRIÉ DE LA MAZA, 1109 PP.

O contido desta obra de Mª Xesús Bugarín consiste fundamentalmente nun dicionario de frecuencias, froito da investigación desenvolvida pola autora para a súa tese de doutoramento. É, que saibamos, o primeiro traballo destas características publicado en lingua galega que se centra no léxico adulto, que incorpora material en lingua oral e que aparece en forma de libro.

O libro consta de sete capítulos, sendo os catro primeiros de carácter fundamental, conceptual. Os capítulos centrais son o 5 e o 6, os cales constitúen a contribución máis persoal porque se centran na creación dun corpus, na elaboración do dicionario de frecuencias e na análise dos datos obtidos. O texto inclúe un último capítulo titulado "Conclusións", que basicamente consiste nun resumo. Finalmente, inclúe referencias bibliográficas.

Bugarín no capítulo 1 explica as abreviaturas que emprega e no capítulo 2 ofrece unha breve xustificación da lingüística de corpus.

O capítulo 3, que se titula "Os córpora. Ferramentas metodolóxicas de análise lingüística", trata o concepto de corpus e fai referencia a algunhas dificultades para a súa elaboración. Sostén que non existe unha definición unanimemente aceptada de corpus. Con todo, pódese entender que é unha mostra de material lingüístico procedente fundamentalmente de producións escritas, pero tamén de producións orais. Esta mostra debe caracterizarse por recoller materiais lingüísticos o máis variados posible, tender á representatividade da lingua de que se trate, ter en conta unha determinada finalidade e permiti-la xestión informatizada. Por outra parte, a autora comenta os diferentes tipos de córpora (con finalidade xeral versus con finalidades específicas, orais versus escritos, de linguaxe xeral versus de linguaxes específicas e íntegros versus de referencia). Continúa o capítulo coa exposición das súas posibles utilidades (en lexicografía, semánti-